

نگاهی بر کتابت و تذهیب قرآن‌های عصر صفوی

* زهرا آذری

چکیده: در میان آثار هنرمندان اسلامی، کتابت و کتاب‌آرایی قرآن مجید به عنوان بزرگ‌ترین سفیر هنر اسلامی اهمیت ویژه‌ای دارد. هنرمندان مسلمان به فراخور دانش، ذوق و توان خود منت‌های همت خود را بکار گرفته‌اند تا بتوانند این کلام آسمانی را به زیباترین شکل ممکن به بشریت عرضه کنند. در این میان قرآن‌های عصر صفوی به سبب صفحه‌آرایی، تذهیب، تنوع نقوش و رنگ‌آمیزی جزء قرآن‌های نفیس و ارزشمند محسوب می‌شوند. شاهان صفوی حامیان خوب هنر و هنرمندان بودند و از جمله هنرهای مورد توجه این دوره، کتابت قرآن کریم بود. در نتیجه کتابت و خوشنویسی از جمله هنرهای با ارزش به حساب می‌آمد. در این دوران خط ثلث، نستعلیق و نسخ به درجه کمال خود رسید. از این دوره نسخه‌های قرآنی با ارزشی باقی مانده که امروزه زینت دهنده بسیاری از موزه‌های داخلی و خارجی می‌باشند. در این مقاله پس از بررسی شاخصه‌های هنر کتاب‌آرایی صفویان، با در نظر گرفتن مشکلات دسترسی به نسخ قرآنی، چند نمونه از نسخ خطی نفیس قرآنی صفویان موجود در گنجینه قرآن آستان قدس رضوی، کتابخانه آستانه مقدس قم، موزه ملی ایران و کاخ موزه گلستان انتخاب و مورد بررسی قرار می‌گیرد. این مقاله از طریق روش تحقیق پژوهشی، تاریخی و توصیفی نگاشته شده و برای جمع‌آوری اطلاعات از منابع کتابخانه‌ای استفاده شده است و هدف اصلی آن بررسی شاخصه‌های کتابت و تذهیب قرآن‌های عصر صفوی می‌باشد.

واژگان کلیدی: قرآن‌های عصر صفوی، کتاب‌آرایی، تذهیب، خطوط و خوشنویسان ایرانی

◆ مقدمه

کریم بود. در نتیجه کتابت و خوشنویسی از جمله هنرهای با ارزش این دوره به حساب می‌آمد، در این دوران هنر و خوشنویسی رونق بسیاری یافت و هنرمندان بسیاری به کتابت قرآن پرداختند. طبق نمونه‌های بازمانده از سده شانزدهم و هفدهم/دهم و یازدهم، دوره صفوی از درخشان‌ترین دوره‌های ترقی و تکامل خطوط مختلف ایرانی و به ویژه ثلث، نسخ و نستعلیق بوده است. (پاک سرشت، ۱۳۷۹، ۱۶۷) از این دوره نسخه‌های قرآنی با ارزشی باقی‌مانده که امروزه زینت‌دهنده بسیاری از موزه‌های داخلی و خارجی می‌باشند. با توجه به اهمیت جایگاه تاریخ فرهنگی صفویان این مقاله در نظر دارد تا زمینه‌های فرهنگی، هنری و مذهبی و شرایط کتابت قرآن و شاخصه‌های قرآن‌های صفوی را مورد پژوهش و بررسی قرار دهد اما از آنجا که دسترسی به تمامی مجموعه‌ها امکان پذیر نبوده و در مجال یک مقاله نمی‌گنجد، در این مقاله تعدادی از قرآن‌های خطی موجود در گنجینه قرآن آستان قدس رضوی، کتابخانه آستانه مقدس قم، موزه ملی ایران و کاخ موزه گلستان انتخاب و مورد بررسی قرار می‌گیرند.

دوره صفوی (۱۷۲۲-۱۵۰۷/۱۱۳۵-۹۰۷) را عهد طلایی هنر ایران می‌گویند که به راستی این نامگذاری در مورد هنرهای تزئینی و کاربردی، همچون آثار فلزی، قالی بافی، نگارگری، خوشنویسی، معماری و غیره مصداق دارد. در این زمان بر اثر توجه شاهان صفوی مراکز هنری زیاد شد و رشته‌های مختلف هنری به اوج خود رسید. دوره صفویان از دوره‌های مهم و پر رونق هنر بوده و سلاطین صفوی مشوق انواع آن، از هنرهای خوشنویسی، کتاب‌سازی، کتاب‌آرایی، تذهیب، نقاشی، طراحی، تجلید و غیره بهره‌مند بوده‌اند. در این زمینه مهدی بیانی در تذکره خود اشاره می‌کند که چهار صفحه از رقع دوازده امام، ثلث چهار رنگ جلی خوش به زر و لاجورد محرر و یک صفحه مذهب ثلث جلی متوسط را با رقم شاه اسماعیل اول در دانشگاه استانبول دیده است. (بیانی، ۱۳۶۳، ۳۵۵) نسخه‌ای از کتاب عرفانی مثنوی گوی و چوگان نیز که شاه طهماسب آنرا تحریر کرده هم اکنون در کتابخانه عمومی لنین‌گراد نگهداری می‌شود. (اسکارچیا، ۱۳۷۶، ۵۶)

از جمله هنرهای مورد توجه دوره صفوی کتابت قرآن

* کارشناس ارشد پژوهش هنر، n.azari63@yahoo.com

◆ زمینه های فرهنگی، هنری و مذهبی دوران صفویان

حکومت صفویان پس از چهارده قرن سلطه سلسله های ترکی- مغولی سرانجام در سال ۹۰۷/۱۵۰۱ در ایران پایه ریزی شد و چون نام مؤسس این سلسله صفی الدین و سماک یکی از مردان روحانی و معارف از فرقه مذهبی صفوی در شمال ایران بود نام صفویان بر این سلسله نهاده شد و بدین ترتیب مذهب رسمی ایران را به شیعه تغییر داد. اما حکومت صفویه از سال ۹۴۷/۱۵۴۰ ساختار هنری ایران را دگرگون کرد. (شایسته فر، ۱۳۸۰، ۱۳۲) بی شک عصر صفوی دوران نوینی در عرصه و عرضه هنرهای ایرانی بشمار می آید در این دوره هنر دارای صلابت و یکپارچگی و مهارت و استادی منحصر به فردی است که در دوران پس از صفویه کمتر به چشم می خورد. در این دوره برخی از سنت های هنری مغول کنار رفت و با تلاش، دست ساخته های نوینی همراه با ایدئولوژی و جهان بینی شیعی عرضه شد. به ویژه در زمان شاه عباس هنرهای این عهد به حد اعلائی شکوفایی رسید و تداوم و عمر طولانی این سلسله و استحکام جنبه های مذهبی و فرهنگی موجب تقویت و تحکیم سنت هنری آن شد. (فراست، ۱۳۸۴، ۶۱)

در دوران صفوی "مذهب" نقش مهمی در روند مطالعه فرهنگ و هنر داشت. عناصر شیعی به طور ناگهانی و بدون سلسله مراتب هنری به وجود نیامدند. نکته قابل توجه این است که در زمان حاکمیت صفویان ارتباط بین هنر و مفاهیم دینی به خوبی پایه گذاری شده بود. در این دوران متون خطی مصور، بناهای معماری و مصنوعات هنری همگی بازگوکننده عناصر شیعی بودند که از ویژگی های این عصر به شمار می رود. (شریعت، ۱۳۸۶، ۴۵)

شاهان صفوی نیز همچون تیموریان حامیان خوب هنر و هنرمندان بودند. در این دوران هنر خوشنویسی رونق بسیاری یافت و هنرمندان زیادی به کتابت قرآن می پرداختند در وصف علاقه شاهان و شاهزادگان صفوی به هنر خوشنویسی حبیب الله فضائلی در کتاب اطلس خط می نویسد: «عموم پادشاهان، شاهزادگان و حتی امیران صفوی (به ویژه شاه اسماعیل، شاه عباس کبیر و سه شاهزاده: بهرام میرزا، سام میرزا، فرزند بهرام میرزا به نام ابراهیم میرزا و فرزندان شاه اسماعیل) علاقه مند به این هنر بوده و بعضی خود از استادان فن، خوشنویسی را فرا می گرفتند و خطاطان و هنرمندان در دربار آنان مقامی بلند و عزت و اعتباری ارجمند داشتند و همین امر باعث ترویج انواع فنون و ظهور بسیاری از نوابغ خط، به ویژه خط نستعلیق و ثلث بوده است». (فضائلی، ۱۳۵۰، ۳۴۲)

در دوره صفویه اثر هنری نفیس خطاط یا نقاش، تنها

برای حامیان ثروتمند و با نفوذ، که حامی هنر و ادبیات بودند، تهیه می شد. هنرمندانی که توانایی های شگفت انگیز داشتند در کتابخانه ها و کارگاه های هنری استخدام شده و از طریق هنرمندانی که از طریق حامیان درباری و حاکمان وقت حمایت می شدند و به آنها حقوق مکفی پرداخت می شد. (شایسته فر، ۱۳۸۰، ۵۵)

◆ کتابت قرآن و شاخصه های قرآن های صفوی

در دوره صفویه، هنر بسیار مورد توجه بود و شاهان و شاهزادگان به هنر خوشنویسی علاقه مند بودند به همین علت در دوره صفویه خوشنویسان بزرگی ظهور کردند. فرزند و جانشین اسماعیل، طهماسب، بسیار هنر دوست بود و ناب ترین هنر اوایل عهد صفویه یعنی کتاب آرایی بسیار موافق طبع او بود. هنر تزیین کتاب که محصول مساعی جمعی از نگارگران، خطاطان، وراقان، مذهبیان و صحافان بود، در طول دوپست سال یکی از ارزنده ترین قالب های هنر اسلامی به شمار می رفت و شاه طهماسب زیبایی شناسی پرمایه و خاص خود را به این هنر بخشید.

در دوره صفویه خط ثلث، نسخ و نستعلیق به درجه کمال خود رسید. ویژگی های خاص تذهیب های قرآنی دوره صفویه، تیره شدن ته رنگ آبی (لاجورد)، افزایش چشمگیر رنگ طلایی در مجاورت رنگ لاجورد و کاربرد رنگ سرخ (شنگرف) و سایر رنگ هایی است که تا آن زمان رنگ های فرعی محسوب می شدند، اغلب با جلوه های پرشکوه و در عین حال تا حدودی سر زنده و با نشاط کاربرد داشتند. ترکیب لاجورد و زر توسط اکثر هنرمندان مورد استفاده بوده است. ترنج های کوچک رو به بیرون، اغلب ویژگی شاخص نزدیکترین اسلیمی به حاشیه و شرفه های پرتو ماندی بود که از این ترنج ها یا از لبه خود قاب بیرون می زد و به آزاد شدن تذهیب از قید سه ضلع از چهار ضلعش کمک می کرد. اسلیمی ها در ساختار اصلی ترنج یا سرلوح^۳ به چندین بخش تقسیم می شدند. (لینگر، ۱۳۷۰، ۱۸۹)

قرآن های صفویه خصوصیات خاصی در مورد صفحات داشت که به دو یا قسمت های بیشتری که در برگزیده خط هایی که دارای اندازه های متناسب و متفاوت بود تقسیم می شدند. اغلب شمار این قسمت ها تا هفت می رسید که همراه خطوط عمودی به عنوان شیوه های تزیینی برای بالا بردن کیفیت تذهیب مورد استفاده قرار می گرفتند. (سفادی، ۱۳۸۱، ۳۱) در مورد مذهب^۴ و مَرصَع کردن^۵ نسخه های قرآنی در دوره صفویه ساقه های اسلیمی به هر چه باریک و موپین شدن تمایل داشتند و به صورت خطوط موج دار بدون حجم در می آمدند که در هم تافتگی و پیکاری آنها نیز بیشتر

◆ گنجینه قرآن آستان قدس رضوی

اولین مجموعه مورد پژوهش، گنجینه قرآن آستان قدس رضوی است که شامل قرآن‌های خطی دوره‌های مختلف تاریخی است. گنجینه آستان قدس رضوی، در حدود سال ۱۳۴۶ شمسی تأسیس شده است. قرآن‌های این گنجینه که بسیاری از آنها از حیث خط، تذهیب، ترصیع^۶ و جلد در عالم هنر کم نظیر و بلکه بی‌نظیر است، به مرور زمان، وقف روضه مطهره امام رضا (ع) گردیده است.

اولین نمونه قرآنی به خط نسخ جلی^۷ و کتابت شمس الدین علی کاتب شیرازی با تاریخ ۹۱۱ هجری قمری موجود است. (تصویر ۱) صفحات این نسخه دارای جدولی ساده و تزیینات آن شامل نشان‌های ترنجی، فواصل آیات به صورت دوایر زرین، سر سوره‌هایی مذهب و اسامی سوره بخط رقاع برخی با سُرُنَج^۸ و برخی با سفید آب^۹ تحریردار نوشته شده است. رقم کاتب در پایان سوره ناس چنین آمده است: «کتبه العبد الاقل شمس‌الدین علی الکاتب الشیرازی فی شهر سنه ۹۱۱». (کلچینی معانی، ۱۳۴۷، ۱۷۷)

قرآن دیگر این مجموعه، به چهار خط ریحان، نسخ و ثلث و رقاع، به خط کمال‌الدین محمد غزالی است که در تاریخ ۹۶۶ هجری قمری کتابت شده است. هر صفحه آن یازده سطر، سه سطر اول و وسط و آخر به خط ریحان و بر زمینه‌های افشان ارغوانی و هشت سطر بقیه به خط نسخ در دو قسمت با حاشیه‌های منقش به گل و برگ طرح اسلیمی کتابت شده است. تزیینات آن شامل نشان‌های ترنجی، سر سوره‌ها به خط رقاع با سفید آب بر زمینه‌ای طلائی تحریر شده است. صفحه آخر دعای بعد از تلاوت به خط ثلث با قلم سفید آب تحریر شده است. (همان، ۱۸۹) نکته قابل توجه اینکه کاتبان وحی در این دوره گرایش به کتابت قرآن با خطوط مختلف داشته‌اند در بعضی از قرآن‌ها مشاهده می‌شود که چند نوع خط در کمال دقت و ظرافت و استادی به کار رفته و حکایت از اهمیت فوق‌العاده در کتابت قرآن مجید دارد. (پاک سرشت، ۱۳۷۹، ۱۷۱)

قرآن مشهور دیگر این مجموعه به خط ثلث بسیار خوش و به کتابت میر عبدالقادر حسینی شیرازی از خوشنویسان پر کار و معروف سده شانزدهم/دهم است که به هندوستان مهاجرت کرده و در گلکنده دکن پایتخت سلاطین قطبشاهی اقامت کرده و قرآن‌های زیادی نوشته است. (تصویر ۲) این قرآن یکی از نفایس هنری هندوستان است. (فضائی، ۱۳۵۰، ۳۴۷) این قرآن در هر صفحه دوازده سطر دارد که سطرهای آن یک در میان طلائی و لاجورد است. خطوط دو صفحه آغاز هر جزء به قلم زر (رنگ طلائی) و سفید آب تحریر شده است. در صفحات متن دارای جدولی

از نسخه‌های اولیه است و تغییر دیگر حضور گل‌های کوچک چندپر با رنگ‌های مختلف نظیر سفید، قرمز و صورتی است که به صورت شکوفه‌های کوچک در میان اسلیمی‌ها حضور دارند. در این دوره اساتید ارجمندی به راهنمایی بهزاد و سلطان محمد در کار تذهیب کتاب‌های مذهبی و ادبی دست داشتند. (رهورد، ۱۳۸۶، ۹۷)

نکته مهم این است که صنعت خط و تذهیب که در دوره تیموری راه کمال را پیمود، در زمان صفویه ادامه یافت. به این معنی که تذهیب‌کاری با طلا به وسیله هنرمندان دوره صفوی ترقی کرد. بسیاری از قرآن‌های این دوره دارای حاشیه بزرگی‌اند که مناظر طبیعی، شاخه‌های نباتی متصل با برگ‌های باریک بر آن نقش شده است. در بعضی قرآن‌ها سطور متن را بطور منظم، به صورت ریز و درشت و به رنگ‌های مختلف مشکی، طلا و لاجورد آرایش داده‌اند. بین سطور اولیه بیشتر قرآن‌ها، طلااندازی و یا بوته‌اندازی شده است. از این دوران است که صفحات برخی از قرآن‌ها زر افشان شده است. مذهبین قرآنی دوره صفویه ابتکار تازه‌ای بکار برده‌اند که عبارت بود از داخل کردن تزیینات مفصل با آزادی بیشتر در قالب‌هایی از مثلث‌ها، مربع‌ها و مربع مستطیل‌های تذهیب‌کاری شده که حاشیه قرآن‌ها را پر می‌کرد و نیز تزیینات متنوع خطوط را از نوارهای مذهب جدا می‌ساخت. به کارگیری ریزه‌کاری، پرکاری، تحریر و نظم در قرآن، استفاده از رنگ‌های پرصلابت و آرام، آرایش صفحات قرآنی در ارتباط با متن درون، از ویژگی‌های قرآن‌های دوره صفوی است. (دایج، ۱۳۶۳، ۶۵)

◆ کتابت و تذهیب قرآن‌های عصر صفوی

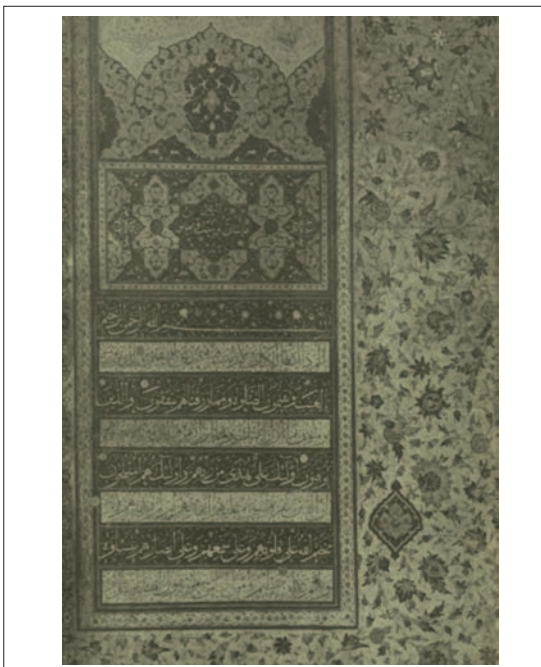
از این دوره، قرآن‌های بسیاری در موزه‌ها، مجموعه‌ها و کتابخانه‌های داخلی و خارجی موجود است که بسیاری از آنها دارای رقم تاریخی و نام کاتب بوده و از لحاظ ویژگی‌های تزیینی و تذهیب، جزء قرآن‌های شاخص این دوره به شمار می‌آیند. تعداد بسیاری قرآن خطی مربوط به سده‌های شانزدهم- هفدهم/دهم- یازدهم یافت شده است. اما از آنجا که در این مقاله فرصت بررسی تمامی آنها وجود ندارد از این روی نسخه‌هایی انتخاب شده‌اند که دارای تاریخ کتابت بوده و یا از جهت تاریخی مشخصاً متعلق به عصر صفوی می‌باشند، که ۱۵ نمونه انتخاب شده است. این تعداد قرآن خطی از گنجینه قرآن آستان قدس رضوی، کتابخانه آستان مقدسه قم، موزه ملی ایران و کاخ موزه گلستان انتخاب شده است. از مجموع نمونه‌های اشاره شده ۸ مورد دارای تصویر هستند.

نسخه دیگری نیز به خط نسخ و با قطع رحلی موجود است که تزیینات آن ساده و علائم نشان آیات به صورت دو دایره تو در تو به قلم شنگرف و عنوان سر سوره ها در قالبی تزیینی و به قلم شنگرف است. هر صفحه از این قرآن دارای سه سطر به خط ثلث می باشد. (همان، ۴۶)

نسخه بعدی قرآنی به خط نسخ و قطع ربعی و دارای تذهیب تزییناتی بسیار زیباست. (تصویر ۴) صفحات این قرآن همانند نمونه های دیگر دارای جدول و قاب تزیینی به رنگ های طلا و لاجورد است. نشان آیات و عنوان سرسوره ها زرین و رنگین با حاشیه سازی گل و بوته است. (همان، ۵۲)

تصویر ۱: قرآنی به خط نسخ، گنجینه قرآن

تصویر ۲: قرآنی به خط ثلث، گنجینه قرآن

به رنگ طلا، نشان ها ترنجی، سرسوره ها تذهیب شده و اسامی سوره به خط رفاع جلی به قلم سفید آب و فواصل آیات ستاره نشان است. تعداد اوراق این نسخه ۳۳۹ ورق به قطع ۳۷-۵۶ سانتی متر می باشد. جلد آن سوخت عالی دو رو با ترنج و لچک و کتیبه آیت الکرسی بخط ثلث می باشد. (گلچینی معانی، ۱۳۴۷، ۱۹۰)

قرآن دیگر به سه خط ثلث، ریحان و رفاع و کتابت علاالدین محمدبن شمس الدین محمد حافظ تبریزی معروف به ملاعلائیگ از استادان معروف اقلام سته در سده شانزدهم/دهم است. (تصویر ۳) او از استادان معروف تبریز بوده و شاگردانی چون عبدالباقی تبریزی و علی رضا عباسی را تربیت کرده است. (فضائل، ۱۳۵۰، ۳۴۷) این قرآن در هر صفحه یازده سطر، سه سطر اول و وسط و آخر به خط ثلث و قلم زر و هشت سطر دیگر بخط ریحان در دو قسمت کتابت شده است. سه صفحه اول و بخشی از صفحه چهارم این قرآن از نو نوشته شده است و کلمه جلاله در سراسر آن به قلم زر است تمامی صفحات جدول کشی به رنگ های طلائی، شنگرف، زنگار^{۱۰}، سرنج و لاجورد، نشان ها ترنجی، فواصل آیات ستاره نشان، اسامی سوره ها به خط رفاع و قلم زر تحریر شده است. در آخر قرآن ۴ صفحه وقف نامه شاه سلیمان صفوی مورخ ۱۰۹۰ هجری قمری و به خط رفاع می باشد. (همان، ۲۰۳)

قرآن دیگر به خط نسخ خوش و جلی کاتب سلطان محمد اصفهانی از خوشنویسان زمان شاه سلیمان صفوی تاریخ تحریر ۱۱۰۱ هجری قمری می باشد. دو صفحه اول فهرست اسماللسور به خط رفاع در خانه های شطرنجی به رنگ های یک در میان لاجورد و سفیدآب نگاشته شده است. تزیینات این قرآن دو صفحه افتتاح آن تمام تذهیب، نشان ها ترنجی، سرسوره ها داری تذهیب و اسامی سوره ها به خط رفاع و قلم زر و فواصل آیات ستاره نشان است. (همان، ۲۴۵)

◆ کتابخانه آستان مقدس قم

بیشتر قرآن های کتابخانه آستان مقدس قم، بر خلاف گنجینه قرآن آستان قدس رضوی، بدون تاریخ و نام کاتب هستند. از این گنجینه عظیم به ۳ نمونه با تصویر اشاره می شود. اولین نمونه قرآنی به خط نسخ و متعلق به سده شانزدهم/دهم است اما کاتب آن معلوم نیست. تزیینات آن شامل نشان آیات به صورت دایره های مشکی در زمینه طلائی، صفحات جدول کشی به رنگ طلا، شنگرف و لاجورد و عنوان سر سوره ها و به قلم شنگرف است. جلد این قرآن تیماج^{۱۱} حنایی و به قطع رحلی است. (دانش پژوه، ۱۳۵۵، ۴۰)

صفحه آخر دارای تذهیب زرین بوده. ۲ صفحه دوم دارای سرلوح تذهیب زرین، سرسوره‌ها به قلم ثلث با سفید آب و دارای تحریر مشکی و تمامی صفحات دارای تزیینات تذهیبی و علائم جداکننده آیات است. (افروند، ۱۳۷۵، ۷۷)

نسخه دیگری به خط نسخ و ترجمه نستعلیق و مربوط به سده شانزدهم/دهم در موزه دوران اسلامی موجود است که دارای ۷۲۸ صفحه با ۱۰ سطر در هر صفحه و ۱۰ سطر ترجمه و قطع سلطانی است. تمامی صفحات این قرآن دارای جدول‌کشی، ۲ صفحه اول دارای شمسه مذهب کتیبه‌دار، سرسوره‌ها دارای تزیینات به شکل قاب مرصع که عنوان سر سوره و عدد آیات به قلم سفیدآب و تحریر مشکی دیده می‌شود. نشان و علائم حزب و آیات به صورت تذهیبی و دارای رقم قاسم شیرازی و بدون تاریخ است. (همان، ۸۱)

سومین نسخه قرآن کریم به خط نسخ و قطع وزیری و با رقم محمدرضا شیرازی و تاریخ ۱۰۹۴ هجری قمری است. این قرآن دارای ۷۹۱ صفحه و ۱۲ سطر در هر صفحه است. تزیینات آن شامل سرلوح‌های تذهیب زرین، تمامی صفحات مجدول کمند اندازی زرین ۱۲ و رنگین، عنوان سر سوره، علائم و نشان آیات دارای تزیینات تذهیبی می‌باشد. (همان، ۸۹)

قرآن دیگر به خط نسخ و قطع رحلی دارای رقم محمد ابراهیم قمی و تاریخ ۱۱۰۹ هجری قمری است. (تصویر ۶) نامبرده از خوشنویسان زبردست و استادان معروف دوره سلطنت شاه سلیمان و و شاه سلطان حسین صفوی است. (پاک سرشت، ۱۳۷۹، ۲۲۶) این نسخه دارای سرلوح تذهیب زرین، تمامی صفحات جدول زرین، سرسوره‌ها دارای تزیینات تذهیبی، علائم حزب و جزء پایان آیات نیز تزیینات تذهیبی. (افروند، ۱۳۷۵، ۹۱)

◆ کاخ موزه گلستان

مجموعه کاخ گلستان، یادگاری به‌جامانده از ارگ تاریخی تهران است که ساخت آن به دوره صفویه و زمان شاه طهماسب اول برمی‌گردد و در دوره کریم‌خان زند بازسازی شده است. ناصرالدین‌شاه در دوره سلطنت خود، نظر به ذوق شیفتگی وافری که به متون خط و شعر و نقاشی داشته نسخ نفیس و کتب خطی مصور ارزشمند را جمع‌آوری می‌نمود و خوشنویسان و هنرمندان را به ایجاد کتاب‌های دستنویس مذهب و مرصع تشویق می‌کرد بدین ترتیب کتابخانه شاهنشاهی با جمع‌آوری بقایای کتب کتابخانه‌های سلاطین گذشته ایران از دوره‌های مختلف و نسخه‌های به‌یادگار مانده از پادشاهان گذشته پایه‌گذاری شد. اولین نمونه قرآنی به خط نسخ و کتابت علاءالدین تبریزی و تاریخ ۹۸۹ هجری قمری است. (تصویر ۷) صفحه اول آن دارای تزییناتی شامل یک ترنج و چهار سر ترنج و

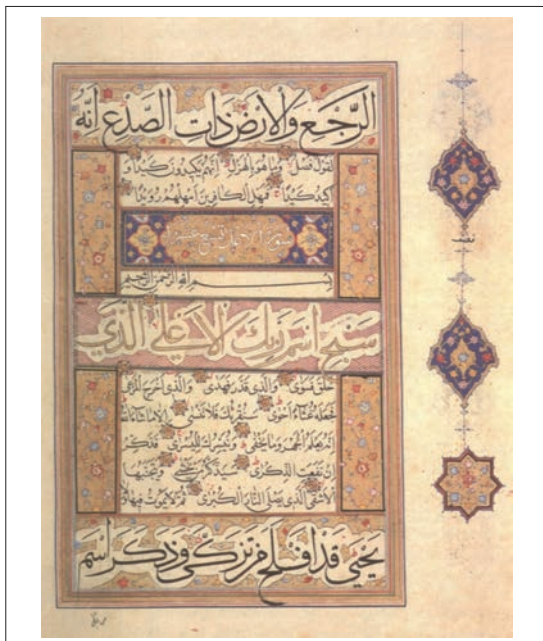
تصویر ۳: قرآنی به خط ثلث، ریحان و رقاع

تصویر ۴: قرآنی به خط نسخ، کتابخانه آستانه مقدس قم موزه ملی ایران

بیشتر قرآن‌هایی که به موزه ملی ایران انتقال یافته‌اند، قرآن‌های نفیس بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی هستند. از جمله قرآن‌های ارزشمند این گنجینه ۴ نمونه که از نظر دوره تاریخی مطابق با حکومت صفویان است انتخاب شده است. اولین نمونه قرآنی به دو خط نسخ و ثلث جلی از سده شانزدهم/دهم و بدون رقم و تاریخ است. (تصویر ۵) این نسخه ۷۱۰ صفحه‌ای دارای ۳ سطر درشت و ۱۰ سطر معمولی، تمامی صفحات دارای جدول‌کشی به رنگ‌های لاجورد، قرمز، مشکی، نارنجی، زر و سبز. دو صفحه اول و ۶

ممتاز به طرح کتیبه‌ای با گلها و شاخه‌های بسیار ظریف و الوان و دارای دو سر لوح و چهار کتیبه تذهیبی در دو طرف که در متن طلاپوش آنها اسم فاتحه‌الکتاب و سوره بقره را با خط نستعلیق خوش و رنگ آبی فیروزه‌ای نگاشته‌اند. بین سطور کتاب این دو صفحه طلااندازی دندان موشی با تحریر مشکی دیده می‌شود. مابقی صفحات دارای مجدول کمنداندازی زرین و رنگین، حواشی و متن‌ها ساده و بدون تزیین و فقط علائم پایان آیات در لوزی‌های کوچک طلایی، علائم جزء و حزب در حواشی به رنگ طلایی و شنگرف و به خط نستعلیق و سر سوره‌ها در مستطیل‌های طلا پوش ساده با رنگ آبی فیروزه‌ای به خط دو دانگ نستعلیق زیبا نگاشته شده است. (همان، ۶۹۹)

تصویر ۵: قرآنی به خط نسخ و ثلث، موزه ملی ایران

تصویر ۶: قرآنی به خط نسخ، موزه ملی ایران

متن طلایی و لاجوردی، در میان ترنج بزرگ‌تر در متن طلایی شش ترنج کوچک متن لاجوردی دیده می‌شود که با طرح اسلیمی تزیین شده است. در میان ترنج متن لاجوردی تنزیل من رب العالمین با خط ثلث و قلم زر نوشته شده است. صفحه دوم و سوم متن و حاشیه دارای تذهیب به طرح دالبری به رنگ های طلا و لاجورد همراه با اسلیمی‌های مارپیچی و دو ترنج و چهار سر ترنج و هشت لچک ترنج که در میان دو ترنج بزرگ‌تر در متن لاجوردی سوره فاتحه‌الکتاب را به خط ثلث و قلم زر نوشته‌اند. صفحه چهارم و پنجم دارای جدول کشی با طلا و رنگ‌های الوان با حواشی ساده و بدون تزیین. بین سطور این دو صفحه طلا اندازی دندان موشی ۱۳ دیده می‌شود در حاشیه صفحه چهارم روایتی از حضرت امام جعفر صادق را با خط نستعلیق در میان ترنجی تزیینی نگاشته‌اند که بین سطور آن طلااندازی و دندان موشی تزیین شده است. در صفحات دیگر قرآن جدول کشی با زر و رنگ‌های الوان و در حواشی صفحات ترنج‌های تذهیبی برای تزیین. سرسوره‌ها در کتیبه‌های بازبندی تذهیبی در متن ساده با قلم زر و خط ثلث، علائم پایان آیات دوایر طلایی، علائم جزء و حزب در حواشی و در میان ترنج های متن لاجوردی و با قلم زر نوشته شده است. تعداد صفحات این نسخه ۹۸۴ صفحه و در هر صفحه ۱۱ سطر دارد. (آقایی، ۱۳۵۱، ۶۴۵)

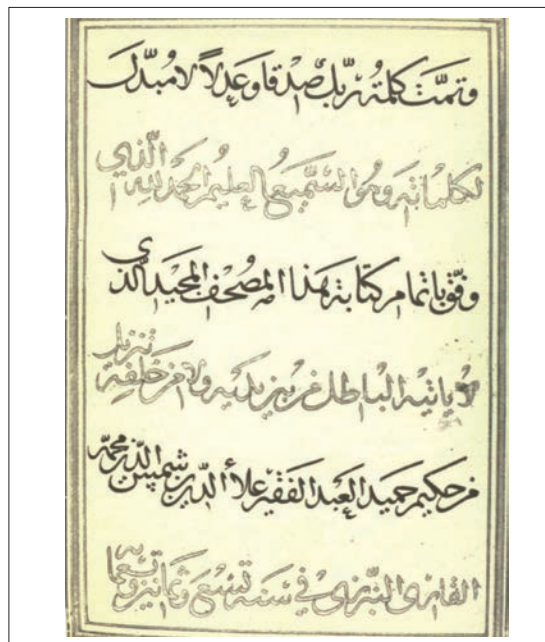
دومین نمونه قرآنی با خط نسخ بسیار خوش است که تمامی قرآن را با قلم زر و اعراب کلمات طیبه قرآن برنگ سیاه تحریر شده است. (تصویر ۸) کاتب آن محمد ابراهیم قمی و متعلق به سده هفدهم/یازدهم می‌باشد. صفحات اول و دوم این نسخه دارای جدول و تذهیب ممتاز و متن طلایی که با گل‌های ریز الوان تزیین شده، دارای چهار کتیبه بازبندی تذهیبی در بالا و پایین که متن آنها طلایی ساده و نانوشته است. صفحات سوم و چهارم مجدول کمنداندازی زرین است که حواشی را به طرح اسلیمی مارپیچی با شاخه‌های سروی طلایی تزیین کرده‌اند. این دو صفحه هم بین‌السطور طلااندازی دندان موشی شده که با گل‌های ریزی به رنگ سبز و سرخ تزیین شده است. دیگر صفحات آن نیز مجدول و کمنداندازی زرین، که حواشی و متن ساده و بدون تزیین است و فقط از دوایر طلایی کوچک برای پایان آیات استفاده شده، علائم جزء و حزب نیز به قلم زر در حواشی به خط ثلث نوشته شده، سر سوره‌ها در کتیبه‌های بازبندی تذهیبی در متن طلایی با سفیدآب با خط ثلث نگاشته شده است. (همان، ۶۴۶)

سومین قرآن قرآنی به قطع وزیری کوچک به خط نستعلیق نیم دو دانگ بسیار خوش با اعراب و رقم محمد حسین دماوندی و تاریخ ۱۰۹۳ هجری قمری می‌باشد. صفحه اول و دوم مجدول کمنداندازی زرین و رنگین، حواشی دارای تذهیب

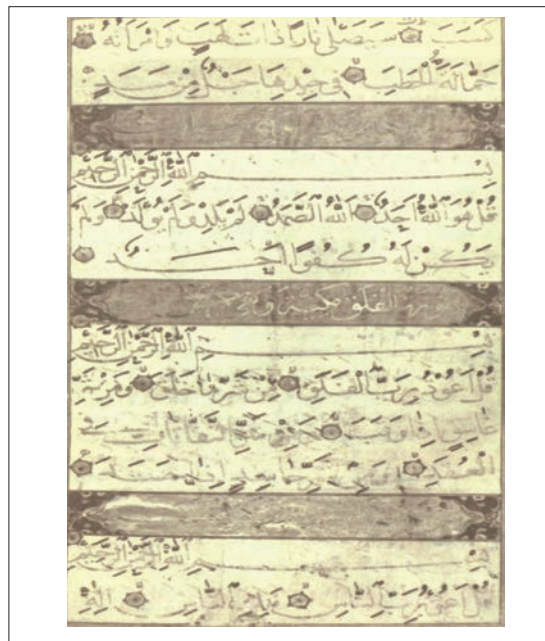
این دوره قرآن‌هایی کتابت شده که ترجمه آن در حواشی و به خط نستعلیق نگاشته شده است. قرآن‌ها گاهی به نحوی نوشته شده‌اند که سطرهای بالایی، میانی و پایینی به خط درشت‌تر از بقیه سطور است و گاهی با رنگ متفاوتی، مثلاً طلایی در تضاد با آبی، کتابت شده است. در قرآن‌های این دوره سر فصل‌ها، عناوین سوره‌ها، نشان‌های پایان آیات، جزء و احزاب، محل‌هایی بودند که مذهب‌ها آنها را با استفاده از طرح‌های گل و بوته، شاخه و برگ‌ها، انواع ترنج و غیره و رنگ‌های طلایی، زرد، لاجورد، سنگرف، سبز تزیین و تذهیب می‌کردند. زرافشان کردن صفحات قرآن که در برخی از قرآن‌های این دوره به چشم می‌خورد از ابتکارات تذهیب‌کاران این دوره است. تعداد باقی‌مانده از نسخ قرآنی این دوره بسیار است که در موزه‌ها، کتابخانه‌ها و مجموعه‌های داخلی و خارجی نگهداری می‌شوند تا این گنجینه ارزشمند برای نسل‌های آینده همچنان به یادگار بماند. این مقاله بر آن بوده تا با معرفی چند نمونه از این آثار ارزشمند به بررسی و شناخت ویژگی‌های تذهیب نسخ قرآن‌های این دوره بپردازد.

◆ پی‌نوشت‌ها

۱. شنجرف: شنگرف، در عربی به آن شنجرف گویند. در کتابت و نگارگری یکی از رنگ‌های قرمز بسیار رایج و کهن بشمار می‌رود. (قلیچ‌خانی، ۱۳۸۴، ۲۳۸)
۲. شرفه: تزیینات بسیار ظریف و به رنگ لاجورد که دور تا دور شمشه می‌آید. (همان، ۷۵)
۳. سرلوح: در بسیاری از نسخه‌های خطی، اوراق افتتاح مزین به نقوش دقیق هندسی یا گل و برگ‌های هنری زیباست که به زر تنها یا زر و الوان هستند. این نقش‌ها اگر یکی باشد سرلوح ساده و اگر دو تا باشد سرلوح مزدوج است و گاهی علاوه بر سرلوح اصلی ذیل آن کتیبه‌ای مزین افزوده می‌شود که در متن آن کتیبه، بسمله آورده می‌شود. (همان، ۲۲۴)
۴. کسی که ورق را تذهیب می‌کند. (همان، ۲۱۱)
۵. مُرْصَع: قطعه یا صفحه‌ای که در آن ترصیع شده باشد. آنچه که در آن جواهر نشانده باشند. (همان، ۲۱۲)
۶. ترصیع: تذهیبی که غیر از طلا، محلول شنگرف، لاجورد، سفید آب، سبز زنگاری، رنگ زعفران و غیره در آن بکار می‌رود. (همان، ۸۴)
۷. خط جلی: نوشته‌ای که حروف آن آشکار و خوانا باشد. (همان، ۵۸)
۸. محلولی قرمز رنگ، متمایل به نارنجی که از اکسید سرب بدست می‌آید. (همان، ۲۱۲)
۹. سفیدآب: گرد سفیدی که از بعضی مواد گرفته می‌شود و

تصویر ۷. قرآنی به خط نسخ، کاخ موزه گلستان

تصویر ۸. قرآنی به خط نسخ، کاخ موزه گلستان

◆ نتیجه‌گیری

عصر صفوی، آغاز دورانی نوین و درخشان در عرصه هنرها و فرهنگ ایران است. گرایش‌ها و توجه سلاطین صفوی به رویکردهای فرهنگی، هنری و صنعتی و حمایت آنها از صنعتگران و هنرمندان، فرصتی ایجاد کرد تا ایران در عرصه‌های مختلف معماری و هنرهای تزیینی، بخصوص هنر کتاب‌آرایی و تذهیب قرآن به پیشرفت‌های بزرگی دست یابد. در کتابت قرآن‌های این دوره از خط نسخ، ثلث، ریحان و نستعلیق استفاده شده است و بیشتر نمونه‌های یافت شده نیز به دو خط نسخ و ثلث نگاشته شده‌اند. در

آستانه مقدس قم، نشریه آستان مقدسه قم، چاپ اول، قم، ۱۳۵۵.
 ۷. رهنورد، زهرا، کتاب آرای، انتشارات سمت، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۶.

۸. سفادی، یاسین حمید، خوشنویسی اسلامی، ترجمه مهناز شایسته فر، مؤسسه مطالعات هنر اسلامی، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۱.
 ۹- شایسته فر، مهناز، عناصر شیعی در نگارگری تیموریان و صفویان، مؤسسه مطالعات هنر اسلامی، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۰.
 ۱۰. فضائلی، حبیب الله، اطلس خط، انجمن آثار ملی اصفهان، ۱۳۵۰.

۱۱. قلیچ خانی، حمید رضا، فرهنگ واژگان و اصطلاحات خوشنویسی و هنرهای وابسته، روزنه، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۸.
 ۱۲. گلچینی معانی، احمد، گنجینه قرآن آستان قدس رضوی، بی نا، مشهد، ۱۳۴۷.
 ۱۳. لینگز، مارتین، هنر خط و تذهیب قرآنی، ترجمه: مهرداد قیومی بید هندی، نشر گروس، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۰.

◆ فهرست مقالات

۱. ذابح، ابوالفضل، «طلایی، شنگرف، سبزنگاری»، فصلنامه هنر، شماره ۳، ۱۳۶۳.
 ۲. شریعت، زهرا، «تزیینات کتیبه ای آستانه مقدس قم»، دوفصلنامه علمی پژوهشی هنر اسلامی، سال چهارم، شماره ۶، ۱۳۸۶.
 ۳. فراست، مریم، «بررسی مضامین خط نگاره های شمعدان ها و قندیل های دوران صفوی»، موزه ملی ایران، دوفصلنامه علمی پژوهشی هنر اسلامی، سال دوم، شماره ۳، ۱۳۸۴.

در نقاشی مورد استفاده قرار می گیرد. (همان، ۱۱۱)
 ۱۰. زنگار: محلولی سبز رنگ است که از زنگ مس بدست می آید. (همان، ۲۱۵)

۱۱. پوست بز دباغی شده (همان، ۹۸)
 ۱۲. مجدول کمند اندازی زرین و رنگین: حاشیه دور سوره‌ها در نسخ خطی قرآن، که معمولاً وقتی حاشیه ها چند عدد می شود و بین آنها حاشیه ای باریک به زر قرار گیرد، جدول کشی از نوع کمند اندازی است. (همان، ۲۲۴)
 ۱۳. دندان موشی: گونه ای تحریر یا دورگیری است که در آن اطراف نوشته را با خطوط منحنی ابر مانند و متصل به هم پوشانیده و گاه زمینه را زرافشان می کنند، سپس سطح طلا را مهره می زنند تا صاف و صیقلی گردد و درو خطوط را با رنگ تیره قلم گیری می کنند. (همان، ۱۸۵)

◆ فهرست منابع

۱. اسکارچیا، جیان روبرتو، تاریخ هنر ایران، هنر صفوی، زند، قاجار، ترجمه یعقوب آژند، انتشارات مولی، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۶.
 ۲. آقابای، بدری، فهرست قرآن های خطی کتابخانه سلطنتی، کاخ گلستان، چاپ اول، تهران، ۱۳۵۱.
 ۳. افروند، قدیر، گلچینی از قرآن های خطی موزه دوران اسلامی، موزه ملی ایران، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۵.
 ۴. بیانی، مهدی، احوال و آثار خوشنویسان، ج ۲، انتشارات علمی، تهران، ۱۳۶۳.
 ۵. پاک سرشت، مرتضی، خوشنویسی در خدمت کتابت قرآن مجید، انتشارات قدیانی، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹.
 ۶. دانش پژوه، محمد متقی، فهرست نسخ خطی کتابخانه

